

“લોકશાહી મૂલ્યોનું ક્ષય : કારણો અને ઉપાયો”

THAKOR KAJALBEN RAMESHJI

Assistant Professor (Political Science)

D.N.P. Arts and Commerce College, Deesa.

E Mail Id : kajalthakor18699@gmail.com

1. પ્રસ્તાવના

લોકશાહી આજના આધુનિક યુગમાં સૌથી વ્યાપક રીતે સ્વીકારેલી શાસનવ્યવસ્થા છે. લોકશાહી માત્ર શાસન કરવાની પદ્ધતિ નથી, પરંતુ તે માનવીય ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને આધાર બનાવતી જીવનદૃષ્ટિ છે. અનેક રાજકીય વિચારકોના મતે લોકશાહીનો સાચો અર્થ તેના મૂલ્યોના વ્યવહારિક અમલમાં રહેલો છે, માત્ર બંધારણીય માળખામાં નહીં (Laski, 1936).

આજના સમયમાં વિશ્વના અનેક લોકશાહી દેશોમાં લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયના ચિહ્નો જોવા મળે છે, જેમ કે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં ઘટાડો, બહુમતિવાદ, રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર અને નાગરિક નિષ્ઠિયતા. આ પરિસ્થિતિ લોકશાહીના ભવિષ્ય અંગે ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. તેથી લોકશાહી મૂલ્યોના અર્થ, મહત્વ અને તેમના ક્ષયના કારણોનું અધ્યયન કરવું અતિ આવશ્યક બની ગયું છે.

1.1 લોકશાહીના અર્થ અને સ્વરૂપ

‘લોકશાહી’ શબ્દ ગ્રીક ભાષાના Demos (લોકો) અને Kretia (શાસન) પરથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે – લોકોનું શાસન. અબ્રાહમ લિંકન મુજબ, લોકશાહી એ “લોકો દ્વારા, લોકો માટે અને લોકોની સરકાર” છે (Lincoln, 1863).

આધુનિક લોકશાહી માત્ર સીધી જનસહભાગિતાથી સીમિત નથી, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વ આધારિત શાસન, કાયદાનું શાસન, સ્વતંત્ર ન્યાયપાલિકા અને મૂળભૂત અધિકારો પર આધારિત છે (Daha, 1989). લોકશાહીનું સ્વરૂપ ગતિશીલ છે અને તે સમય, સમાજ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ

અનુસાર વિકસતું રહે છે. આથી લોકશાહી એક સંસ્થાગત વ્યવસ્થા સાથે-સાથે એક મૂલ્યઆધારિત વિચારધારા પણ છે.

1.2 લોકશાહી મૂલ્યોનું મહત્વ

લોકશાહી મૂલ્યો લોકશાહી વ્યવસ્થાનો આત્મા છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, સહિષ્ણુતા અને લોકસહભાગિતા જેવા મૂલ્યો વિના લોકશાહી માત્ર ઔપચારિક રચના બની રહે છે (Mill, 1859). J. S. Millના મતે, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષણ લોકશાહીની મૂળભૂત શરત છે, કારણ કે તે માનસિક અને નૈતિક વિકાસ માટે જરૂરી છે.

Laski અનુસાર, લોકશાહી મૂલ્યોનું મહત્વ તેમાં છે કે તે રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરે છે અને નાગરિકોના અધિકારોને સુરક્ષા આપે છે (Laski, 1936). જ્યારે લોકશાહી મૂલ્યોનું પાલન થાય છે ત્યારે સરકાર જવાબદાર બને છે અને નાગરિકોમાં વિશ્વાસ જળવાય છે. પરંતુ જ્યારે આ મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન થાય છે ત્યારે લોકશાહી ધીમે ધીમે સત્તાવાદી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આથી લોકશાહી મૂલ્યોનું સંરક્ષણ લોકશાહી વ્યવસ્થાની સ્થિરતા અને સફળતા માટે અનિવાર્ય છે.

2. લોકશાહી મૂલ્યોની સંકલ્પના

લોકશાહી માત્ર શાસન વ્યવસ્થા નહીં પરંતુ મૂલ્યો પર આધારિત સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા છે. આ મૂલ્યો લોકશાહીને અર્થસભર બનાવે છે અને નાગરિકો તથા રાજ્ય વચ્ચેનો સંબંધ નિર્ધારિત કરે છે. રાજકીય વિચારકોના મતે લોકશાહી ત્યારે જ સફળ બની શકે છે જ્યારે તેના મૂળભૂત મૂલ્યો સમાજના વ્યવહારમાં પ્રતિબિંબિત થાય (Dahl, 1989). સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, ભાઈચારો, સહિષ્ણુતા અને લોકસહભાગિતા લોકશાહીના મુખ્ય મૂલ્યો ગણાય છે.

2.1 સ્વતંત્રતા (Liberty)

સ્વતંત્રતા લોકશાહીનું કેન્દ્રિય મૂલ્ય છે. સ્વતંત્રતા એટલે મનમાની કરવાની છૂટ નહીં, પરંતુ કાયદાની મર્યાદામાં રહીને વિચાર, અભિવ્યક્તિ અને જીવનપદ્ધતિ પસંદ કરવાની ક્ષમતા. J. S.

Mill અનુસાર, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ત્યાં સુધી માન્ય છે જ્યાં સુધી તે અન્ય વ્યક્તિને નુકસાન ન પહોંચાડે (Mill, 1859).

T. H. Green સ્વતંત્રતાને સકારાત્મક અર્થમાં જુએ છે અને કહે છે કે સ્વતંત્રતા એ વ્યક્તિને “કંઈક મૂલ્યવાન કરવા માટેની શક્તિ” છે (Green, 1895). આથી લોકશાહીમાં સ્વતંત્રતા વ્યક્તિગત વિકાસ અને સામાજિક કલ્યાણ બંને માટે આવશ્યક મૂલ્ય છે.

2.2 સમાનતા (Equality)

સમાનતા લોકશાહીનો આધારભૂત સિદ્ધાંત છે. તેનો અર્થ એ છે કે દરેક નાગરિક કાયદાની નજરે સમાન છે અને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના સમાન અધિકારો અને તકોનો હકદાર છે. Laski મુજબ, સમાનતા વિના સ્વતંત્રતા અર્થહીન બની જાય છે, કારણ કે આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતા લોકશાહી મૂલ્યોને નબળા બનાવે છે (Laski, 1936).

આધુનિક લોકશાહીમાં સમાનતાનો અર્થ માત્ર કાનૂની સમાનતા નહીં, પરંતુ સામાજિક અને આર્થિક સમાનતાની દિશામાં પ્રયત્ન કરવો પણ છે.

2.3 ન્યાય (Justice)

ન્યાય લોકશાહી વ્યવસ્થાનો આત્મા છે. ન્યાયનો અર્થ દરેક વ્યક્તિને તેનું યોગ્ય સ્થાન અને અધિકાર મળવો છે. ન્યાયને સામાન્ય રીતે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય તરીકે સમજવામાં આવે છે. Rawls મુજબ, ન્યાય એ એવી વ્યવસ્થા છે જે સમાજના સૌથી નબળા વર્ગના હિતોને પણ સુરક્ષા આપે (Rawls, 1971).

લોકશાહી સમાજમાં ન્યાય વિના સમાનતા અને સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી. આથી ન્યાય લોકશાહી મૂલ્યોને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપે છે.

2.4 ભાઈચારો અને સહિષ્ણુતા (Fraternity and Tolerance)

ભાઈચારો અને સહિષ્ણુતા લોકશાહી સમાજમાં સામાજિક એકતાનું આધાર છે. ભાઈચારો નાગરિકોમાં પરસ્પર સન્માન અને સહકારની ભાવના વિકસાવે છે, જ્યારે સહિષ્ણુતા ભિન્ન

વિચાર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને સ્વીકારવાની ક્ષમતા આપે છે. Isaiah Berlin અનુસાર, લોકશાહી સમાજમાં બહુવિધતા (pluralism) સ્વીકારવી અનિવાર્ય છે, કારણ કે એક જ સત્ય અથવા વિચાર બધાને લાગુ કરી શકાય નહીં (Berlin, 1969).

ભારતીય બંધારણમાં ભાઈચારોને ખાસ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે વૈવિધ્યસભર સમાજમાં લોકશાહી માત્ર સહિષ્ણુતાથી જ ટકી શકે છે.

2.5 લોકસહભાગિતા (People's Participation)

લોકસહભાગિતા લોકશાહીનો જીવંત આધાર છે. લોકશાહી માત્ર મતદાન પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ નાગરિકોની સક્રિય ભાગીદારી—ચર્ચા, આંદોલન, નાગરિક સંસ્થાઓ અને જાહેર નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સહભાગિતા—પર આધારિત છે. Dahl મુજબ, અસરકારક લોકસહભાગિતા વિના લોકશાહી અપૂર્ણ છે (Dahl, 1989).

જાગૃત અને સક્રિય નાગરિકો લોકશાહી સંસ્થાઓને જવાબદાર બનાવે છે અને લોકશાહી મૂલ્યોના સંરક્ષણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

3. લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયની કલ્પના

લોકશાહી મૂલ્યોનું ક્ષય ત્યારે થાય છે જ્યારે લોકશાહી મૂલ્યો—જેમ કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, ભાઈચારો અને લોકસહભાગિતા—વ્યવહારમાં નબળા પડવા લાગે છે અથવા અવગણવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિ માત્ર પ્રજાની નાગરિક જવાબદારીને જ અસર કરતી નથી, પરંતુ શાસનને પણ ખામીમાં મૂકતી હોય છે. આજના વૈશ્વિક અને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ મુદ્દા ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે (Dahl, 1989; Laski, 1936).

3.1 લોકશાહી મૂલ્યોનું અર્થઘટન

લોકશાહી મૂલ્યોનો અર્થ એ છે કે આ મૂલ્યો એવી માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતોનો સમૂહ છે જે લોકશાહી સમાજને ટકાવી રાખે છે અને નાગરિકો અને રાજ્ય વચ્ચે સંતુલન જાળવે છે (Berlin, 1969). જ્યારે આ મૂલ્યો ઘટે છે, ત્યારે:

1. નાગરિકો પોતાના અધિકારો અને ફરજોને સમજતા નથી
2. રાજકીય અને સામાજિક ન્યાય પ્રત્યે અવગણના થાય છે
3. સામાજિક એકતા અને સહિષ્ણુતામાં ઘટાડો થાય છે
4. લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયનો અર્થ માત્ર કાયદાની અવગણના નથી, પરંતુ માનસિક, નૈતિક અને સામાજિક સ્તરે પણ ખામી છે (Rawls, 1971).

3.2 મૂલ્યોના ક્ષયના લક્ષણો

લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયની કેટલીક સ્પષ્ટ લક્ષણો નીચે મુજબ છે:

1. નાગરિક જાગૃતિનો અભાવ – નાગરિકો પોતાના અધિકારો અને ફરજોને ભૂલી જાય છે (Dahl, 1989).
2. સત્તાનો દુરુપયોગ અને ભ્રષ્ટાચાર – શાસનપદ્ધતિમાં અણગમતર નેતૃત્વ અને ભ્રષ્ટાચાર વધે છે (Laski, 1936).
3. બહુમતિવાદ અને અલ્પસંખ્યકોનો અવગણન – બહુમતિના દબાણ હેઠળ ન્યાય અને સમાનતા નબળી પડે છે (Berlin, 1969).
4. અસહિષ્ણુતા અને સામાજિક વિભાજન – ભાઈચારો અને સહિષ્ણુતા નબળા થાય છે, જેના કારણે સામાજિક તણાવ વધે છે (Green, 1895).
5. લોકસહભાગિતામાં ઘટાડો – નાગરિકો શાસન પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગ લેતા નથી, જે લોકશાહીને અસ્થિર બનાવે છે (Dahl, 1989).

આ લક્ષણો સ્પષ્ટ સંકેત છે કે લોકશાહી માત્ર ઔપચારિક બંધારણીય માળખું જ નથી, પરંતુ તેનું જીવંત મૂલ્ય નાગરિકો અને શાસન બંને દ્વારા જાળવવું આવશ્યક છે.

4. લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયના કારણો

લોકશાહી મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન અથવા ક્ષય સામાન્ય રીતે અનેક પરિબલોના સંયોજનથી થાય છે. આ પરિબલો નાગરિકો, શાસન, સામાજિક અને આર્થિક સ્તરે અસર પહોંચાડે છે. નીચે મુખ્ય કારણો વિશ્લેષણાત્મક રીતે આપવામાં આવ્યા છે:

4.1 રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર (Political Corruption)

રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર લોકશાહીને સૌથી ગંભીર ખતરો પૂરો પાડે છે. જ્યારે નેતાઓ પદની સત્તાનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત લાભ માટે કરે છે, ત્યારે નાગરિકોમાં રાજ્ય પ્રત્યે વિશ્વાસ ઘટે છે. Dahl (1989) અનુસાર, ભ્રષ્ટાચાર માત્ર નીતિ અને કાયદાનું ઉલ્લંઘન નથી, પરંતુ લોકશાહી મૂલ્યો—વિશેષ કરીને ન્યાય અને સમાનતાને પણ નબળું કરે છે.

4.2 સત્તાનો દુરુપયોગ (Abuse of Power)

સત્તાનું દુરુપયોગ એટલે શાસકો પોતાના અધિકારોને વિરુદ્ધ હિત માટે વાપરે છે. Isaiah Berlin (1969) કહે છે કે સત્તાનો અનિયંત્રિત ઉપયોગ નકારાત્મક સ્વતંત્રતાને નુકસાન પહોંચાડે છે અને લોકશાહીને તાનાશાહી તરફ ધકેલે છે. દુરુપયોગ હેઠળ નાગરિકોની ભાગીદારી ઘટે છે અને અભિવ્યક્તિ પર મર્યાદા આવે છે.

4.3 બહુમતિવાદ અને અલ્પસંખ્યકોનું અવગણન (Majoritarianism and Neglect of Minorities)

લોકશાહી માત્ર બહુમતીના શાસન માટે નથી; અલ્પસંખ્યકોના હિતની સુરક્ષા પણ અનિવાર્ય છે. Laski (1936) મુજબ, બહુમતીનો તાનાશાહી ન્યાય, સમાનતા અને ભાઈચારોના મૂલ્યોને હાનિ પહોંચાડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં અલ્પસંખ્યકો અસુરક્ષિત અનુભવ કરે છે અને સામાજિક ભેદભાવ વધે છે.

4.4 મીડિયા પર નિયંત્રણ અને ભ્રામક માહિતી (Media Control and Misinformation)

સ્વતંત્ર અને જવાબદાર મીડિયા લોકશાહીમાં મુખ્ય નજર રાખનાર છે. જ્યારે મીડિયા પર નિયંત્રણ હોય અથવા ખોટી માહિતી થાય, ત્યારે નાગરિકો યોગ્ય નિર્ણયો લઈ શકતા નથી (Mill, 1859). ભ્રામક માહિતી લોકશાહી મૂલ્યોને—ખાસ કરીને સ્વતંત્રતા અને નાગરિક જાગૃતિ—નબળા બનાવે છે.

4.5 નાગરિક અજાગૃતિ અને નિષ્ક્રિયતા (Citizen Apathy and Inactivity)

નાગરિકોના અવિગત અભાવ અને નિષ્ક્રિયતા પણ મૂલ્યોના ક્ષયનું મોટું કારણ છે. Dahl (1989) અનુસાર, જો નાગરિકો પોતાના અધિકારો અને ફરજો માટે સક્રિય નહીં હોય, તો લોકશાહી સંસ્થાઓ જવાબદારીથી દૂર થઈ જાય છે અને સત્તામાં એકતરફી ઘસી જાય છે.

4.6 આર્થિક અસમાનતા (Economic Inequality)

લોકશાહીમાં ન્યાય અને સમાનતા જ મજબૂત બને છે જ્યારે નાગરિકોને સમાન તક મળે. આર્થિક અસમાનતા નાગરિકોને શક્તિશાળી અને નબળા તરીકે વિભાજિત કરે છે, અને ભાઈચારોને નુકસાન પહોંચાડે છે (Rawls, 1971). આથી, ધનના concentration અને ગરીબી નાગરિક ભાગીદારી ઘટાડે છે.

4.7 ઓળખ આધારિત રાજકારણ (Identity Politics)

ધર્મ, જાતિ, ભાષા અથવા અન્ય ઓળખ આધારિત રાજકારણ સમાજમાં વિભાજન અને અસહિષ્ણુતા વધારતું છે. Green (1895) અનુસાર, લોકશાહી મૂલ્યો—ભાઈચારો, સહિષ્ણુતા અને લોકસહભાગિતા—વિકસિત કરવા માટે શાસન અને નાગરિકો બંને પર આધાર રાખે છે. ઓળખ આધારિત રાજકારણ એ મૂલ્યોના ક્ષયનું મહત્વપૂર્ણ કારણ છે.

5. ભારતીય લોકશાહીમાં મૂલ્યોના ક્ષયના ઉદાહરણો

ભારતીય લોકશાહી વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહીઓમાંની એક છે. પરંતુ અતીત અને આધુનિક સંદર્ભમાં, તેના મૂલ્યો — સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય અને ભાઈચારોના સંરક્ષણમાં કેટલીક પડકારોનો સામનો કરવામાં આવ્યો છે (Laski, 1936). નીચે કેટલાક સ્પષ્ટ ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે.

5.1 બંધારણીય સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા પર અસર (Impact on Independence of Constitutional Institutions)

ભારતીય બંધારણે ન્યાયપાલિકા, ચૂંટણી સમિતિ અને અન્ય સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે વિશિષ્ટ ધારા અને વ્યવસ્થાઓ પ્રદાન કરી છે. જોકે, હાલમાં કેટલાક પ્રસંગો અને વિવાદોમાં આ સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતાને રાજકીય દબાણ અથવા સત્તાના દુરુપયોગ દ્વારા જોખમ પહોંચ્યું છે (Austin, 2016).

ઉદાહરણ તરીકે, ઉચ્ચ ન્યાયપાલિકાની નિયુક્તિ, રાજકીય દબલ અથવા મહત્વના કાયદાકીય નિર્ણયોમાં વિવાદોને લઈ ચર્ચા થયેલી છે. આ પરિસ્થિતિ ન્યાય અને સ્વતંત્રતા જેવા મૂળભૂત મૂલ્યોને નબળા પાડે છે.

5.2 અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની પડકારો (Challenges to Freedom of Expression)

અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા લોકશાહીનો અવિભાજ્ય અંગ છે (Mill, 1859). ભારતીય સંદર્ભમાં, સમાચારમાધ્યમો, સોશિયલ મીડિયા અને નાગરિક કાર્યકરો પર કાનૂની મર્યાદાઓ અથવા દબાણ આવી રહી છે.

ઉદાહરણ તરીકે: Sedition Laws (ભારતની ધારા 124A) અને IT Actની કેટલીક કલમોનો કબજો વિચારવિમર્શ પર મર્યાદા લાદે છે. આ પ્રથાઓ નાગરિક જાગૃતિ અને વિચારસ્વતંત્રતા માટે પડકારરૂપ બની છે (Chadha, 2019).

5.3 ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં ખામીઓ (Flaws in Electoral Process)

લોકશાહી મૂલ્યોનું મહત્વ પ્રથમ તબક્કે ચૂંટણીઓમાં જોવા મળે છે. ભારતની ચૂંટણી પ્રણાલી બિનમુલ્યવાન નથી, પરંતુ ઘણીવાર ચૂંટણીમાં પૈસા અને પ્રચારના અસમાન સાધનો, દંભો અને ધાર્મિક/જાતીય રાજકારણના દબલથી ખામીઓ જોવા મળે છે (Chhibber & Verma, 2018).

આ ખામીઓ ન્યાય, સમાનતા અને લોકસહભાગિતાના મૂલ્યોને અસર કરે છે, કારણ કે નાગરિકો અને રાજકીય પક્ષો વચ્ચે અસમાન સ્થિતિ સર્જાય છે.

6. લોકશાહી મૂલ્યોના ક્ષયના પરિણામો

લોકશાહી મૂલ્યોના અવમૂલ્યન અથવા ક્ષયના પરિણામો માત્ર સિક્કાંતોના ખોટા અર્થને નહી, પરંતુ રાજકીય, સામાજિક અને નાગરિક જીવન પર ઊંડા પ્રભાવ મૂકે છે (Dahl, 1989). આ પરિબળો દેશની સ્થિરતા, નાગરિક વિશ્વાસ અને સામાજિક એકતાને સીધી અસર કરે છે.

6.1 નાગરિક વિશ્વાસમાં ઘટાડો (Decline in Citizen Trust)

લોકશાહી મૂલ્યોમાં ખોટ, રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર અથવા સત્તાનો દુરુપયોગ નાગરિકોના સરકાર પ્રત્યેના વિશ્વાસને ઘટાડે છે (Laski, 1936). નાગરિકો જાતના અધિકારોની સુરક્ષા અને ન્યાયની આશા ગુમાવી શકે છે. આ સ્થિતિમાં નાગરિકો શાસન પ્રત્યે નિષ્ઠિય બની જાય છે અને સરકારની જવાબદારી ઘટે છે, જે લોકશાહીને વધુ અસ્થિર બનાવે છે (Rawls, 1971).

6.2 લોકશાહી સંસ્થાઓનું નબળી પડવું (Weakening of Democratic Institutions)

લોકશાહી મૂલ્યોનો ક્ષય બંધારણીય સંસ્થાઓના કાર્યમાં ખામી લાવે છે. ન્યાયપાલિકા, ચૂંટણી સમિતિ, વિધાનસભાઓ અને સમિતિઓમાં દબાણ અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા અને કાર્યક્ષમતાને નબળા કરે છે (Austin, 2016).

આ પરિણામે નિયમોનું પાલન, ન્યાયનો અમલ અને નાગરિક અધિકારોનું રક્ષણ અસરગ્રસ્ત બને છે, જે લોકશાહીને ખોટું સાબિત કરે છે.

6.3 સામાજિક વિભાજન અને અસહિષ્ણુતા (Social Division and Intolerance)

લોકશાહી મૂલ્યોના અવમૂલ્યનથી સમાજમાં ભાઈચારો, સહિષ્ણુતા અને સમાનતામાં ઘટાડો થાય છે. ઓળખ આધારિત રાજકારણ, ભેદભાવ અને જૂઠા નાટકો સામાજિક તણાવ વધારતાં હોય છે (Berlin, 1969; Green, 1895).

આથી સમાજમાં વિવિધ ધર્મ, જાતિ અને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અણઘળા મતભેદો ઉભા થાય છે અને લોકશાહી મૂલ્યો વિશેષ કરીને સમાનતા અને ભાઈચારો નબળા પડતા હોય છે.

7. લોકશાહી મૂલ્યોના સંરક્ષણ માટે ઉપાયો

લોકશાહીના મૂલ્યો જેમ કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, ભાઈચારો અને લોકસહભાગિતાને જાળવવા માટે માત્ર કાયદો પૂરતો નથી. નાગરિકો, સંસ્થાઓ અને સમાજના વિવિધ સ્તરો પર સક્રિય પ્રયાસો જરૂરી છે. નીચે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ઉપાયો વિશ્લેષણાત્મક રીતે આપવામાં આવ્યા છે.

7.1 નાગરિક શિક્ષણ અને જાગૃતિ (Civic Education and Awareness)

નાગરિક શિક્ષણ દ્વારા લોકોમાં લોકશાહી મૂલ્યો અને નાગરિક અધિકારોની સમજ વિકસાવવામાં આવે છે (Daha, 1989). શિક્ષણથી નાગરિકો પોતાના હિતની જાગૃતિ ધરાવે છે, અવગણના અને નિષ્ક્રિયતા ઘટાડે છે, અને સક્રિય ભાગીદારી માટે પ્રેરિત થાય છે.

ભારતમાં નાગરિક શિક્ષણ અભિયાનો, ડેબેટ્સ અને કાર્યશાળાઓ લોકશાહી મૂલ્યોના સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

7.2 બંધારણીય મૂલ્યોનું સંવર્ધન (Promotion of Constitutional Values)

ભારતના બંધારણમાં સુરક્ષા, ન્યાય અને સમાનતા જેવા મૂલ્યો પ્રગટિત છે. આ મૂલ્યોનું જાગૃત સંવર્ધન નાગરિકો અને શાસન બંને દ્વારા થવું જોઈએ (Austin, 2016).

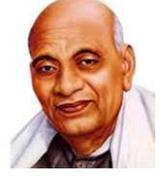
ઘોરણિત શૈક્ષણિક પ્રોગ્રામ, સંવર્ધન અભ્યાસક્રમ અને સામાજિક પરિચર્યા દ્વારા લોકોમાં બંધારણીય મૂલ્યોનું જ્ઞાન વધારી શકાય છે.

7.3 સ્વતંત્ર અને જવાબદાર મીડિયા (Independent and Responsible Media)

માધ્યમો લોકશાહી તંત્રમાં “ચોઈસ રક્ષણદાતા” તરીકે કાર્ય કરે છે (Mill, 1859). સ્વતંત્ર, સત્યનિષ્ઠ અને જવાબદાર મીડિયા નાગરિકોને સાચી માહિતી પૂરી પાડે છે, સત્તાના દુરુપયોગને પ્રકાશમાં લાવે છે અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે છે.

7.4 ન્યાયપાલિકાની મજબૂતી (Strengthening of Judiciary)

ન્યાયપાલિકા લોકશાહીના મૂલ્યોનું પાયાનું સ્તંભ છે. તેનો સ્વતંત્ર અને શક્તિશાળી હોવો જરૂરી છે (Rawls, 1971).

ઉદાહરણ તરીકે, સુપ્રિમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ્સની કાર્યક્ષમતા અને સ્વતંત્રતા વધારવા માટે નિયમિત સુધારા, સામાજિક ન્યાય માટે વિશિષ્ટ અરજી કક્ષાઓ અને મર્યાદિત રાજકીય દખલ જરૂરી છે.

7.5 પારદર્શક અને જવાબદાર શાસન (Transparent and Accountable Governance)

જવાબદાર શાસન સત્તાના દુરુપયોગને અટકાવે છે અને નાગરિક વિશ્વાસ વધારવામાં મદદ કરે છે (Laski, 1936).

આ માટે:

1. ખુલ્લી ચર્ચા અને જાહેર નિર્ણય પ્રક્રિયા
2. Whistleblower સુરક્ષા
3. રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના ઓડિટ અને ન્યાયિક સમીક્ષાઓ

આ બધું મહત્વપૂર્ણ છે.

7.6 નાગરિક સમાજ અને લોકસહભાગિતા (Civil Society and People's Participation)

સક્રિય નાગરિક સમાજ અને લોકસહભાગિતા લોકશાહી મૂલ્યોને જીવંત રાખે છે. Dahl (1989) અનુસાર, નાગરિક સંગઠનો, NGO's, શૈક્ષણિક અને સામાજિક નેટવર્ક્સ લોકશાહી મૂલ્યોનું રક્ષણ કરે છે અને લોકોને સક્રિય ભાગીદારી માટે પ્રેરિત કરે છે.

વિદેશી અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિમાં, નાગરિક વિચારવિમર્શ, એડવોકેસી પ્રોગ્રામ અને સહભાગી અભિયાન લોકશાહી મૂલ્યોની મજબૂતી માટે અસરકારક છે.

8. વિશ્લેષણ અને ચર્ચા (Analysis and Discussion)

લોકશાહીના મૂલ્યોનો યોગ્ય અમલ માત્ર સિદ્ધાંતોનું જ પાલન નહીં, પરંતુ સામાજિક, રાજકીય અને નાગરિક તંત્ર વચ્ચે સંતુલન જાળવવું જરૂરી છે. આ અધ્યાયમાં આધુનિક અને ભારતીય સંદર્ભમાં પડકારો અને મૂલ્યોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

8.1 આધુનિક લોકશાહીમાં પડકારો (Challenges in Modern Democracies)

આજની વિશ્વવ્યાપી લોકશાહીઓ અનેક પડકારોનો સામનો કરી રહી છે:

1. ભ્રષ્ટાચાર અને સત્તાનો દુરુપયોગ: નીતિનિયમો છતાં રાજકીય સત્તાનો દુરુપયોગ લોકશાહી મૂલ્યોને નુકસાન પહોંચાડે છે (Dahl, 1989).
2. માહિતી અને મિડિયા પર નિયંત્રણ: ખોટી અથવા પૂર્વગ્રહિત માહિતી નાગરિક જાગૃતિને અસમર્થ બનાવે છે (Mill, 1859).
3. લોકસહભાગિતામાં ઘટાડો: નાગરિકોનું નિષ્ક્રિય રહેવું શાસન પ્રત્યે વિશ્વાસને ઘટાડી શકે છે (Rawls, 1971).
4. અર્થિક અને સામાજિક અસમાનતા: તે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા જેવા મૂળભૂત મૂલ્યોને નબળા બનાવે છે (Laski, 1936).

આ પડકારો દર્શાવે છે કે લોકશાહિ માત્ર બંધારણીય માળખું નથી, પરંતુ તેનું સંચાલન, નાગરિક જાગૃતિ અને સામાજિક સંસ્કૃતિ પર પણ નિર્ભર છે.

8.2 ભારતીય સંદર્ભમાં મૂલ્યોનું મૂલ્યાંકન (Evaluation of Values in Indian Context)

ભારતમાં લોકશાહિ એક અનોખી અને વિશાળ પ્રયોગશાળાની જેમ છે. અહીંની ખાસિયતો અને પડકારો નીચે મુજબ છે:

1. સ્વતંત્રતા અને અભિવ્યક્તિ: બંધારણીય રીતે સુરક્ષિત, છતાં Sedition Laws અને કેટલાક IT Actના ધારા પર વિવાદ થાય છે (Chadha, 2019).
2. ન્યાય અને સમાનતા: સામાન્ય રીતે સ્થિર, પરંતુ આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતા હજુ મોટી સમસ્યા છે (Rawls, 1971; Laski, 1936).
3. લોકસહભાગિતા: ચૂંટણીમાં ઊંચો ભાગીદારી દર, પરંતુ ઓળખ આધારિત રાજકારણ અને મતભેદ હજુ પડકારરૂપ છે (Chhibber & Verma, 2018).

4. સામાજિક ભાઈચારો અને સહિષ્ણતા: ઘણીવાર ધર્મ, જાતિ અને ભાષા આધારિત વિભાજન દર્શાય છે, જે સામાજિક સંહમિતિને નુકસાન પહોંચાડે છે (Berlin, 1969).

આથી, ભારતીય લોકશાહી મૂલ્યોને જાળવવા માટે નાગરિક જાગૃતિ, સંવૈધાનિક મૂલ્યોનો સંવર્ધન, મજબૂત સંસ્થાઓ અને જવાબદાર શાસન મહત્વપૂર્ણ છે.

9. ઉપસંહાર (Conclusion)

લોકશાહી માત્ર કાયદા અને સંસ્થાઓનો સમૂહ નથી, પરંતુ તેમાં નાગરિકો, સામાજિક માળખું અને મૂલ્યોનો જીવંત ભાગ હોય છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, ભાઈચારો અને લોકસહભાગિતા જેવા મૂલ્યો જ લોકશાહીને સ્થિર, મજબૂત અને ન્યાયસંગત બનાવે છે.

આ પેપરમાં દર્શાવ્યું છે કે આ મૂલ્યોનો ક્ષય - રાજકીય ભ્રષ્ટાચાર, સત્તાનો દુરુપયોગ, માહિતીનો અયોગ્ય પ્રવાહ, નાગરિક નિષ્ઠિયતા અને આર્થિક-સામાજિક અસમાનતા દ્વારા લોકશાહી તંત્રને નબળું કરે છે. ભારતીય સંદર્ભમાં પણ બંધારણીય સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા, અભિવ્યક્તિની છૂટ, અને લોકસહભાગિતામાં પડકારો જોવા મળે છે.

વિચારકો જેમ કે J. S. Mill, T. H. Green, Laski અને Isaiah Berlin લોકશાહીના મૂલ્યોને સમજવા માટે મંતવ્યો આપ્યા છે, જેમ કે સકારાત્મક અને નકારાત્મક સ્વતંત્રતા, સામાજિક ન્યાય અને બહુમતિની તાનાશાહી અંગેની ચેતવણીઓ.

અંતે, લોકશાહી મૂલ્યોના સંરક્ષણ માટે નાગરિક શિક્ષણ, સ્વતંત્ર મીડિયા, મજબૂત સંસ્થાઓ, પારદર્શક શાસન અને નાગરિક સહભાગિતા અતિઆવશ્યક છે. આથી, માત્ર કાયદા જ નહીં, પરંતુ સમાજના દરેક સ્તરે મૂલ્યોનું જાગૃત સંવર્ધન જરૂરી છે, જેથી લોકશાહી સચોટ અને સ્થિર રહી શકે.

સંદર્ભસૂચિ (Bibliography)

1. Austin, G. (2016). *Working a Democratic Constitution: The Indian Experience*. Oxford University Press.
2. Berlin, I. (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press.

3. Chadha, V. (2019). *Freedom of Expression in India: Trends and Challenges*. *Indian Journal of Public Administration*, 65(3), 345–362.
4. Chhibber, P., & Verma, R. (2018). *Ideology and Identity: The Changing Party Systems of India*. Oxford University Press.
5. Dahl, R. A. (1989). *Democracy and Its Critics*. Yale University Press.
6. Green, T. H. (1895). *Lectures on the Principles of Political Obligation*.
7. Laski, H. J. (1936). *The Grammar of Politics*. London.
8. Mill, J. S. (1859). *On Liberty*. Oxford University Press.
9. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.